

EGY KORSZAKZÁRÓ ÉS ÁRULÓ – MÍTOSZT TEREMTŐ FEGYVERLETÉTEL

(Duka Tivadar emlékirata a világosi fegyverletételről)

„A szerencsétlen harcok után, amelyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta e nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk.” (Kossuth Lajos kiáltványa a nemzethez, Arad, 1849. augusztus 11.)

„Szegény szerencsétlen hazánk elesett. Elesett nem ellenségeink ereje, hanem árulás s alávalóság által... Ó, hogy ezt megértem, s mégsem szabad meghalnom.

Görgeit felemeltem a porból, hogy magának örök dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen. És ő a hazának gyáván hóhéréjává lőn.” (Kossuth Lajos levele az angliai és franciaországi magyar követekhez és diplomáciai ügynökségekhez, Vidin, 1849. szeptember 12.)

Kossuth két megnyilatkozása között augusztus 13-án Görgei Artúr honvéd tábornok az utolsó még ütőképes – de az osztrák és orosz haderő erejéhez viszonyítva elenyésző létszámú – magyar hadsereg élén Világosnál letette a fegyvert Rüdiger gróf, orosz lovassági tábornok csapatai előtt. A hadtörténelemben addig is és azt követően is számtalan esetben előfordult, hogy egy hadsereg – vagy egy ország – felélve erőtartálékait, a számban, felszereltségben és ellátásban nála lényegesen erősebb ellenfele előtt kapitulált. Ha csak a korszakunkban maradunk, az észak-amerikai polgárháborúban 1865. április 9-én az Appomattox folyónál Lee tábornok, a déli hadsereg főparancsnoka ünnepélyesen átnyújtotta kardját Grant tábornoknak, s elismerve az északiak erőfölényét csapataival letette a fegyvert. Tettét mégsem követte kiátkozás, megkövezés, s a déli államokban mindmáig minden jelentős településen őrzik emlékét, biznyság erre számtalan lovaszobra. A napjainkig létező Lee-kultusz jól bizonyítja, hogy egy fegyverletételt – ha mégoly fájdalmas is az – el lehet fogadni realitásként, elkerülhetetlen tényként is, s ehhez nem szükségeltetik más, mint felismerni és elfogadni a háborúk, hadjáratok „játékszabályait”, a vágyakat és érzelmeket félretolva számot vetni a szembenálló felek felkészültségével és erejével.

A szabadságharc *leverése* után Magyarországon és az emigrációban egyaránt a számvetés ideje következett el. Szembe kellett nézni a lefolyt szabadságharc küzdelem eseményeivel, s magyarázatot kellett találni – a résztvevők és a nemzet számára egyaránt – a vereség okaira.

Az okkeresésben az a Kossuth járt elől, aki az elmúlt időszakban végig az események pulzusán tartotta a kezét, s most – immár török földön, emigráns magyar politikusként, családjától elszakítva – úgy érezte, hogy az az energia, amit a nemzet, s az a szervező-teremtő munka, amit ő kifejtett, Görgei fegyverletételével értelmetlennek, eredménytelennek bizonyult. Ezt az alternatívát tagadva, s a jövő, a – reményei szerint – pár hónap múlva újraindítandó (újraindítható) szabadságharc érdekében a nemzetnek be kívánta bizonyítani, hogy nem az erők voltak cse-

kély a függetlenség kivívásához és megtartásához – az egyesült osztrák–orosz hadsereggel szemben is képesek lettünk volna sikerrel megvívni a harcunkat –, hanem belső árulás, Görgei becstelen árulása döntötte romba reményeinket. Az eljövendő szabadságküzdelem érdekében, amelyre a nemzetet fel kellett készíteni, Kossuth leszámolt a múlttal, leszámolt Görgeivel, s a volt fővezér világosi fegyverletételében megtalálta az árulás legnyilvánvalóbb bizonyítékát, s Görgei szabadságharc alatti működését is ezen az optikán keresztül értékelte. Hogy véleményének nagyobb súlyt és hitelt biztosítson, visszavonta lemondását is, azt állítva, hogy törvénytelen módon csikarták azt ki tőle, s a megszerzett hatalmat Görgei törvénytelen célokra használta fel. Az emigránsok többsége – függetlenül a Kossuthhoz fűződő viszonyuktól – egyetértett a Görgei árulását középpontba helyező múltértékeléssel, s a szabadságharc „bukását” a volt fővezér tevékenységével hozták szoros összefüggésbe. A mítosz – Görgei árulásáról és a világosi fegyverletételről – azóta erősen áthatotta történetírásunkat és történeti tudatunkat is. Voltak ugyan kísérletek – már a múlt században is – Görgei cselekedeteinek objektív, tényszerű értékelésére, azonban Kossuth szavainak és ítéleteinek hitelle, a Kossuth-kultusz, s olykor-olykor az irányt szabó aktuálpolitika minden esetben megvétózták ezen törekvéseket.

A világosi fegyverletételt megelőző napok eseményeinek, ill. Kossuth és Görgei terveinek pontos értékelését kétségkívül megnehezíti az a tény, hogy utolsó személyes találkozásukról, az ott elhangzottakról csak kettejük beszámolóiból értesülhetünk, a két beszámoló pedig több pontban nem fedi egymást. A szabadságharc utolsó másfél hónapjának eseményei azonban az elkerülhetetlen fegyverletétel, a háború szükségszerű befejezésének irányába mutatnak.

Az 1849. július 29-i minisztertanács döntése értelmében az ország területén lévő magyar haderőt Szeged környékén kellett koncentrálni. Görgei minden idegszálával ellenezte a tervet, amely megvalósítás esetén véleménye szerint csak a biztos vereséget eredményezheti, hiszen lehetőséget biztosít az osztrák és orosz hadseregek egyesülésére, s ezzel szemben már nem lehet elegendő létszámú magyar haderőt felvonultatni. Ennek ellenére engedett Kossuth, és az őt – a kormányzó megbízásából – Komáromban felkereső Csány László miniszter, Aulich Lajos tábornok és Kiss Ernő altábornagy érveinek, s vállalta, hogy a parancsnoksága alatt álló hadsereget levezeti Szegedre. A szegedi összpontosítással kapcsolatban azonban nemcsak ő fejezte ki komoly fenntartásait, hasonlóképp vélekedett erről az erdélyi magyar csapatok főparancsnoka Bem József tábornok is, Ludvig János kormánybiztos pedig a következőket írta Kossuthnak:

„Parancsod végrehajtása ellenszegülésre nem talál, a sereg el fog indulni, mivel megparancsoltad, hogy ha Szegedig eljut, ott temetessék, s vele együtt a kormány és a nemzet szabadsága. Én katona nem vagyok, s ítéletet mondani nem akarok, de meggyőződésemet kimondom, hogy temetkezni megyünk, miszerint magunk is eltemetessünk. Bár e parancsolatot soha ki nem adtad volna, mert abban a nemzet halála van aláírva... Ha vesszünk kell, ne vesszünk oly terv következtében, minőt nekünk csak ellenség javasolhatna.”

Görgeit a seregösszpontosítás helyére történő levonulásában két – nem elhanyagolható – tényező akadályozta: a július 2-i komáromi csatában szerzett életveszélyes fejsébe, melynek következtében olykor napokig szolgálatképtelen állapotban volt, s az útjában élő falként tornyosuló jóval több, mint százezer főt

számláló orosz főserég. Mindezek dacára a vezetésére bízott hadtestek augusztus 9–10-én megérkeztek Aradra, a koncentráció új helyszínére. Komáromtól Aradig tartó sikeres hadjáratáról I. Miklós orosz cár is megdöbbenve értesült. „Sehogy sem tudok napirendre térni afölött, hogy Görgei Komárom elhagyása után hogyan kerülhette meg hadseregünknek előbb a jobb-, aztán a balszárnyát, hogyan tehetett ilyen hatalmas kört, hogyan teremhetett délen, hogyan egyesülhetett az ottani erőkkel! S mindezt az általad vezetett százhuszezer főnyi bátor és fegyelmezett hadseregünk ellenére” – írja augusztus 6-án Paszkevicz tábornagynak. A cár értesülései – sajnos – egy vonatkozásban pontatlanok voltak: az Aradra megérkező Görgeinek és hadtesteinek nem volt kivel egyesülni. A déli magyar haderő főparancsnoka, Dembinski altábornagy ugyanis közel hatvanezer fős hadseregével szinte kardcsapás nélkül feladta Szegedet, meg sem kísérelte megakadályozni Haynau osztrák csapatainak átkelését a Tiszán, s a kormány utasítása ellenére nem Aradra, hanem a török határhoz közelebb fekvő Temesvárra vonult vissza. Augusztus 9-én döntő csatára került itt sor, melyben a túlerőben lévő magyar hadsereg katasztrófális vereséget szenvedett.

Az Aradra megérkező Görgei augusztus 10-én találkozott hosszú idő után újra, s életében utoljára Kossuthtal. A temesvári csata kimeneteléről még semmi biztosat nem tudtak, Kossuth hitt a győzelemben, Görgei a szállingózó hírekből úgy ítélte meg: veszítettünk. Győztes csata esetén azonban – s ezt közli is a kormányzóval – az osztrákok ellen folytatja hadműveleteit, de ha beigazolódnak a terjedő hírek, s Temesvárnál veszítettünk, leteszi a fegyvert az oroszok előtt. Kossuth – és a kormány tagjai is – mint a fuldokló az utolsó szalmaszáliba, úgy kapaszkodtak az oroszokkal július végén megkezdett tárgyalásokba. Bízta abban – mert valamiben reménykedniük kellett –, hogy talán sikerül megbontani az osztrák–orosz szövetséget, s ennek érdekében a koronát is felajánlották a cári család egyik nagyhercegének. Csalódnniuk kellett. I. Miklós nem fordított hátat szövetségeseinek, hiába viseltettek az orosz tisztek fokozott szimpátiával a magyar honvédtisztek iránt. „Oroszország a jelenlegi körülmények közt semmi esetre sem tárgyal a forradalom idejéből származó kormánnyal. Oroszország csak a hadsereget ismeri el, és csak ezzel érintkezik. Oroszország a hadsereget le akarja fegyverezni, a békét helyre akarja állítani, de feltételeket nem engedélyez. Oroszország, mint Ausztria szövetségese, nem lép diplomáciai összeköttetésbe Magyarországgal” – összegezte tapasztalatait az orosz táborban követségben járt Poeltenberg tábornok.

Kossuth és Görgei találkozója után megérkezett Aradra a biztos tudósítás: a temesvári csata elveszett. Másnap reggel Görgei értesítette Kossuthot, hogy elhatározott szándéka szerint folytatni kívánja az oroszokkal megkezdett tárgyalásokat – immár a fegyverletételről –, s ehhez kéri a politikai és a katonai főhatalom ráruházását. A reggeli órákban összeülő minisztertanács ki is nevezte Görgeit fővezérré, s felhatalmazta a tárgyalások folytatására. Görgei – a fegyverletétel előkészítése és lebonyolítása érdekében – elégtelennek tartotta ezt a meghatalmazást, s kérte Kossuth és a kormány lemondását, mellyel a miniszterek többsége egyetértett. Délután 2 órakor Kossuth megírta a maga és a minisztérium lemondásáról szóló okiratot, s egyben a katonai és politikai főhatalmat Görgeire ruházta át. És megírta már idézett kiáltványát a nemzethez is. Ezt követően hintóba ült, és elindult Törökország, az emigrációt jelentő idegen föld felé.

Görgei még aznap haditanácsot hívott össze, melyben egyhangúan úgy határoztak, hogy a fegyverletétel elkerülhetetlen, a harc további folytatása értelmetlen. Arról is döntöttek, hogy nem Haynau, hanem az orosz csapatok előtt teszik le fegyvereiket. Igazolni kívánták ezzel az európai közvélemény előtt, hogy nem egy törvénytelen lázadás résztvevői hódolnak be a sikertelen szabadságharc végén törvényes uralkodójuk előtt, hanem Európa két legerősebb hadseregével szemben volt képtelen megvédeni jogos vívmányait Magyarország.

A fegyverletételt előkészítő Görgei reménytelennek ítélte saját sorsát. Úgy hitte, a várható megtorlás első – s reményei szerint egyetlen – áldozata ő lesz. Ő adta ki a parancsokat, a tavaszi hadjáratban ő vezette azokat a hadtesteket, amelyek megalázó vereségeket mértek a fekete-sárga hadseregre. Személyes tragédiája, hogy ebben tévedett. Az orosz cárnak nem sikerült ugyan meggyőznie az ifjú császárt, Ferenc Józsefet, hogy Magyarországon az uralkodói erények közül a megbocsátás alkalmazása a legcélszerűbb és legkívánatosabb, Görgei életének biztosításához azonban feltétlenül ragaszkodott.

Kossuth emigrált, s az emigrációban Magyarország jövőjét készítette elő; Görgeit Klagenfurtba száműzték. A Kossuth által megálmódott jövőben Magyarországnak azonban szüksége volt egy árulóra. Az emigrációban kergetett délibábokért ezért feláldozta a XIX. század legnagyobb magyar hadvezérének becsületét.

A visszaemlékezés szerzője, Duka Tivadar 1825-ben született Dukafalván. Jogakadémiát végzett Sárospatakon, majd Pesten 1846-ban ügyvédi vizsgát tett. A Batthyány-kormány megalakulása után fogalmazó Kossuth pénzügyminisztériumában, a fegyveres harcok azonban őt is a harcmezőre szólítják, s önkéntesként részt vesz a Jellacic elleni harcokban. 1848 novemberében nevezik ki honvéd hadnaggyá, s ekkor kerül Görgei mellé parancsörtszisztnak, mely beosztásban a fegyverletételig megmarad. Vitészségéért a 3. osztályú katonai érdemjellel tüntetik ki, 1849 júniusában pedig századosná léptetik elő. A fegyverletétel után ő is emigrál, Londonban orvosi vizsgát tesz, s katonaorvosként a brit kelet-indiai hadsereg-nél teljesít szolgálatot. 1877-ben őrnagyként nyugalmazzák. Ő is tisztos öregkort ért meg, akárcsak egykori tábornoka, 1908-ban hunyt el Bournemouthban.

Visszaemlékezésének kézirata az Országos Levéltár R 295. (Klapka György iratai) 1. csomó 4. tételében található meg.

A világoosi fegyverletétel

Minekeltötte augusztus 12-e és 13-ának részletes leírásába fognék, szükséges egypár szóval habár, arról is megemlékezni, ami a seregnek komárombóli útján történt.¹

Az előcsapat (Nagysándor² hadteste) minden ellenállás nélkül Vác birtokába jutott, ámbár néhány nappal ezelőtt kozák patronillok³ száguldoztak már a bal parton is majdnem a Visegrád ellenében fekvő vidékekig. Amint a főtábornok suitejével⁴ a csatatérre (este felé július 6-án)⁵ megérkezett, az ágyúk mindkét oldalról erősen dolgoztak, az oroszok azonban tetemes veszteségük dacára pozíciójukat el nem hagyák. Amint Nagysándor Vácra érkezett, a szőlők még üresek voltak, s hallám, hogy Nagysándor tábornoknak hibájául rovatott föl, hogy azokat el nem foglalta. A csata utáni másnap a fővezér a csatatért szemlélte, körülbelül

30 személy (tiszt s közhuszár) volt kíséretében. Duka helység tájáról (III. hadtest rayonja;⁶ balszárny) a szőlők alatt Nagysándor hadteste felé (jobbszárny) indulunk; a csatatéren maradt számos halott, fegyver s kozák dzsida, s különösen néhány (úgyhiszem 3–4) háromlovas puskaportalyiga, mely ámbár egészen tele volt, s az oroszok által el nem vitetett, ámbár már déli 10–11 óra lehetett, arra mutatott, hogy a mieink jól viselték magukat. A főtábornok lovakért küldetett a kocsik elszállítására, s közeledvén mindinkább az ellenség előőreihez egy chasseur-tiszt⁷ kiszárgul a szőlők közül, s egyenesen Görgeinek tart, ki ekkor is veres köntösében volt; Kempelen⁸ kardot rántva elfogadására készült, s a tábornoknak – aki szinte nekiment – azt mondá: „Zurück, Herr General!”⁹ A tiszt a suite kellő közepére érkezett, Görgei azt parancsolja: „fogjátok meg”, s egy huszár rásütötte pisztolyát. Kempelen azonban, aki legközelebb volt hozzá, elkiáltja magát: „ne bántsátok”, s így a chasseur-tiszt időt nyert, s lovát megsarkantyúzva továbbillant. A tiszt kezében pisztoly volt, amelynek azonban hasznát nem vette, s így én, aki szinte jelen valék, s a kocsik továbbszállíttatásával foglalkozám, most sem tudom megmagyarázni, mi szándoka volt ezen tisztnek. Megjelenése közöttünk annyira meglepett bennünket, hogy Kempelennel együtt sokan azt hitték, hogy át akar jönni; lehet azonban, hogy orosz patronillnak hitt bennünket, mivel majdnem minden huszár s tiszt egy-egy kozák dzsidát szedett fel a csatatéren, s így egy kozák csapathoz hasonlítottunk.¹⁰ A fővezér mindnyájunkat nagyon kiszidott, hogy ellillanni engedjük a muszkát.

E nap dél felé egypár ágyúlövés történt a jobbszárnyon; este felé Görgei parancsot adott, hogy Dukát s a szőlőket ha ostrommal is, be kelle venni. Az első rohamot a német légiónak (Weisz¹¹ őrnagy) kellett képezni; a csapatok már indultak, amint Nagysándor, Poeltenberg, Leiningen¹² tábornokok a fővezérhez érkeztek, s a centrum rayonjában fekvő egyik vasúti épületben haditanácsot tartottak, melynek következtében a roham elmaradt, s az éjjelre a visszavonulás Vadkert felé elhatároztatott.¹³ A visszavonulás minél nagyobb csendbeni végrehajtása volt megparancsolva, s minél nagyobb sebességgel s rendben, hogy Vácot éjjel tökéletesen elhagyja a sereg, azonban az éj elmúlt, s poggyászkocsiink nagyobb része, néhány üteg ágyú, tetemes mennyiségű lőszer még a városban volt,¹⁴ s a kozák csapatok erősen ostromlák a várost, s nagy része máris birtokukban volt, amint a fővezér maga személyesen néhány divízió huszárral (ahol különösen a Hunyadiak – Kupa alezredes¹⁵ – kitüntették magokat) a kozákokat visszaverte, s feltartotta az ostromot s előrenyomulásukat addig, míg a mieink mindenestül kivonultak. Görgei itt ismét egy hős bátorságával, mint egy közlegény küzdött, s ez volt utolsó csatája.

A kozák csapatoktól üldöztetve seregünk este a Rétságon túli dombokon pozíciót foglalt. Még most is borzadályal emlékszem vissza ama estére. Fővezérünk, aki Komárom óta folytonos sebláza miatt majdnem mindig kocsin vitetett, a nap fáradalmi s az elmúlt éjnek átvirrasztása állapotát már ekkor is felette komollyá tevék, s később annyira, hogy az orvosok (Orzovenszky¹⁶ s a t.) ajánlatára Losoncon egy hely után néztünk, ahol (ama vidéken) a tábornok számára egy menedéket találjunk, mivel továbbutaznia majdnem lehetetlen volt. Rétságon innen (Vác felülről) az oroszok vettek pozíciót, s napszálat volt, amidőn a fővezér Leiningen tábornok jelenlétében, ki szinte hideglázal küzdött (s Czillich¹⁷ ezredesnek, ki lovával elesvén lábát nagyon megsértette kellett a III. hadtest parancsnok-

ságát átvenni), legnagyobb paroxismusában¹⁸ dideregve diktálta egy búzakereszt alatt a holnapra napra diszpozícióit.¹⁹ E jelenet a legszívrepesztőbbek egyike volt reám nézve, amivel az egész katonai pályámon találkoztam. Hazánknak napról napra szomorúbbá váló sorsa a fővezérnek vég kétségbeesítő helyzetére által, majdnem minden reménytől megfosztott egy jobb jövőre. A főhadiszállás számára *Vadkert* volt kijelölve, de a fővezér a sereg mellett akart maradni, s csak akkor bírhattuk őt rá szobában venni nyughelyet, amidőn a paroxizmus tökéletesen ellankasztotta. Hogyan ért a pozíciótól jó messzire fekvő *Vadkertra*, nem tudom, mivel engem Poeltenberg tábornokhoz küldött, s amidőn visszatértem, a főhadiszálláson találtam őt; az éjt azonban, mint egészséges állapotában, szokása szerint egy karszékben ülve tölté. Másnap reggel tudta, hogy szükség lesz reá, úgy, mint tegnap, ismét lóháton indult meg *Vadkertről*, de alig lovaglott egy negyedórát, amidőn egy orvosi kocsi után nézetett, mert ereje majdnem egészen elhagyá. Ez szerencsétlen visszavonulásunk szomorú kezdete, s főtábornokunk nem előbb, mint Biharban ült ismét lóra, megkísérteni, vajon sebe nem akadályozandja-e lovaglásában. Ipolyságon keresztül Losoncra értünk, ahol a fővezér állapota, amint említém, igen komollyá vált. A sereg üldöztetve az ellenségtől rendben vonult ugyan vissza, de ez nap Bayer ezredes is hagyag s nehézféjű levén, diszpozíciót nem csinált, s lováról leesvén ő is orvosi gond alá adta magát.²⁰ Következő nap reggelig a fővezér láza enyhült annyira, hogy kocsira tétethetett. Bayer ezredes helyett Árminnal²¹ maga a fővezér csinálta meg a diszpozíciókat, s elindultunk Rimaszombat felé; itt a nép s különösen a magisztrátus (megyei és városi) részéről a legnagyobb készséggel találkoztunk. Danielisz²² (akit Görgei itt felette lehordott előttünk iszákossága s hanyagsága miatt) nem igen célszerűen rendelkezvén a sereg élelmezéséről, a fővezér általam s társaim által tétette meg az e részbeni rendeléseket. Rimaszombat városa s a Gömör megyei tisztviselőség három naprai tökéletes élelmezés terhe elviselésére *önként* ajánlkozott, sőt arra is, hogy egy szállítmány kenyeret s zabot Borsod megyébe is küldend a sereg után, mivel ott már oroszok által tett magisztrátus lévén keveset remélhattunk.

Seregünk utócsapatja az oszgyáni pozíciót foglalta el, itt történt azon szerencsétlenség, mely iránt még e percig sem vagyok tisztában, ahol a Császár-huszárok körülbelől kétszáz lovat veszítettek az éjszaka úgy, hogy másnap minden bíbelődés dacára is csak egy csekély részét lehetett a fel s alá bújdosó lovaknak összefogdosni.²³ Rimaszombaton jelentek meg az első orosz parlamenterek, gróf *Rüdiger* (a generális rokona) és huszár kapitály *Kottlaroff*.²⁴ Pongrácz őrnagy²⁵ hozta őket a főhadiszállásra. A főtábornok megkérdésvén küldetésük célját, azt kívánságára következő pontokba foglalta a németül tudó *Rüdiger*: a sereg tegye le a fegyvert az orosz sereg előtt, s ennek következtében tökéletes amnesia biztosítatik; a közlegények szabadon bocsáttatnak hazájukba, s a tisztok, akik szolgálani akarnak az orosz hadseregben, ugyanazon ranggal, melyet akkor viseltek, kapnak alkalmazást. A parlamenterek erre egyenes és *azonnali* választ s alkuba bocsátkozást sürgettek, előadván, hogy egy sereg utunkat fogja állani Miskolcnál, s így jobb, ha az ajánlat elfogadatik, amelynek mikénti sikeresítés iránti tanácskozás végett huszonnégy órai fegyverszünetet ajánlottak. A fővezér a pontokra azt felelte, hogy nem tőle függ egyenes választ adni addig, míg azokat a többi tábornokokkal nem közli. Különbön ha békét kötni akar az orosz sereg, akkor forduljon herceg Paszkevics²⁶ a magyar kormányhoz. Görgei maga részéről az orosz

cárnak csak azon biztosítékot tudná megígérni, hogy ha fiainak egyikét a magyar trónra teszi, s az alkotmányt megerősíti, úgy ő meg fogja azt minden segítség nélkül védeni az osztrák ellen. A fegyverszünet ajánlatát pedig visszautasította. A parlamenterek – azon válasszal, hogy mielőbb írott választ várhat fővezérjük az ajánlatra – visszakísértettek egypár órai mulatás után, az első egy *nemzeti tábori szalaggal*, a másik egy *huszártársollyal* ajándékoztattak meg fővezérünk által. A nevezett pontok minden tábornokkal hivatalosan közöltettek oly meghagyással, hogy véleményüket írásban adják be. Ez megtörtént, s Sajószentpéterről oly válasz küldetett, hogy a sereg békekötési alkuba nem bocsátkozhatik, s azt csakis az 1848-i törvények épen tartásának feltétele alatt tehetné.²⁷ A levelet egy honvéd altiszt vitte át, aki a tábornoknak az orosz generálisok egyikétől egy pár pisztolyt hozott ajándékol,²⁸ minnek viszonzásául Görgei Gesztelyből gróf Esterházy huszárkapitány által szinte egy párt küldött át.²⁹

Miskolcra az orosz egészen kivonulván s Harsánynál útvén tábort, a mi seregünk minden ellenállás nélkül Miskolcra ért. A miskolci pozíciót Harsány felé a VII. hadsereg foglalá el, jobbszárnyunkat (Szikszó) Nagysándor hadteste képezé. Az orosz sereg csak Losoncig üldözött bennünket, ez egy része volt azon csapatnak, mely Vácánál harcolt ellenünk, a másik rész Gödöllőnek sietett a miskolci tábor erősítésére, s illetőleg a Tiszának fürednél elfoglalására, mivel az ellenség azt hitte, hogy arra veendjük utunkat; a parlamenterek eszerint csupán azért ajánlották a 24 óra fegyverszünetet, hogy azalatt a váci sereg Miskolcra jöhetend előbb, mint mi. Hogy Miskolc birtokába csata nélkül juthassunk, nem hittük, mivel az orosz erő nem volt kisebb, mint a miénk, s amint ez mégis megtörtént, Görgei azt mondá: „most látom, hogy az oroszok is alkalmasint az osztrákokkal egy úton akarnak járni, s csak azon esetben támadni, ha tízszeres erejök van”.

Seregünk Miskolc elfoglalásával a zaklatott üldözéstől s a fenyegetett veszélytől megszabadult, s itt volt az idő, ahol kissé szabadabban lélegzettünk, s a sereg egypár órai nyugalomnak örülhetett, azonban az élelmezés igen sok akadályokra talált, mivel Miskolc s tájéka egyike volt azoknak, melyek a hadjárat alatt legtöbbet szenvedtek. A kormány pénzt nem küldvén, erről is gondoskodni kellett, s Bónis kormánybiztos³⁰ egy tetemes kölcsönt vett fel a miskolciaktól, azonban ami a legnagyobb akadály volt, az az *aprópénz hiánya*. Szívem vérezett, amidőn patronillokat láttam kirendelve Danielisz ezredes által, s járni házról-házra Miskolc városában, kik erőszakosan váltották fel a *magyar százasokat*, melyeknek becsők annyira leszállott, hogy néhány nappal ezután nem többet, mint nyolc magyar tizezt lehetne kapni egy százasért. Az aprópénz hiánya napról-napra érezhetőbb volt, s seregünk zsoldját nem húzhatá.

Július 26-án a főhadiszállás Szerencsen volt, ahová egy futár a kormányzótól levelet hozott a fővezérhez azon felszólítással, hogy a hajdúvárosok egyikében (a neve eszembe nem jut) tartandó értekezés végett jelenjen meg, ahol Mészáros altábornagy³¹ is részt veend. A tábornok elindult, de vissza kelle térnie, mivel Tiszafüred az oroszok kezeiben levén már azon várost is elfoglalá.

Seregünk Tokaj felé indittatott, s a Tiszán átkelvén³² minden nehézség nélkül Nagyfalu, Nyíregyháza, Nyikállónak vevé útját. Abonyban két miniszter – gróf Batthyány s Szemere – érkeztek meg a főhadiszállásra;³³ a tábornok még mindig szenvedő állapotban volt, úgyhogy csak másnap reggel értekezhetett ve-

lök. Az I. hadtest levén az előcsapat, feladata volt Debrecent elfoglalni, hogy se-regünk, ágyúink s nehéz poggyásunk a már nagyon előrenyomult oroszok elől Vámospércs s Nagylétának elnyomulhasson. A főhadiszállás Vámospércsen volt; az ágyúzás Debrecen tájáról délutáni 1–2 óra között hallatszott. Seregünk mars-ban volt. Minden percben hírt várt a fővezér Debrecenből, mi azonban csak este érkezett meg Pongrácz őrnagytól, az I. hadtest tábornoki főnökétől, melyben meg-tudtuk, hogy a sereg Derecskének vevé útját.³⁴ Szerencsére azonban nem üldöz-te. E körülménynek okát már csak a fegyverletétel után tudtuk meg, s az volt, hogy azon tiszt, ki a csatát vezérlő orosz tábornoknak a parancsot vitte, egy ágyú-golyó által találtatván halva maradt, s a parancsot, ahol 3 lovasezred volt Nagy-sándor üldözésére kijelölve, át nem adhatta.³⁵ A debreceni csata után, mely főleg a tiszteknek táborbóli távolléte miatt ütött ki oly szerencsétlenül, még ami kevés reményünk volt is egy jobb fordulatra, mindinkább lehagoltattott.

A panaszok, hogy a kormány oly messzire engedé a dolgot jutni, s most már, midőn majdnem minden veszve van, békealkudozások végett küldé a két mi-nisztert a főhadiszállásra, a legnagyobb elkeseredettségre fakasztá mindazokat, akik az ügyet közéről s egészen átláthaták. A szegedi demonstráció, s az ország-gyűlés kívánsága – Görgeit látni az összes seregek élén – Nagyállón esett tudomásunkra Szűnyogh országgyűlési követ által,³⁶ azonban nemsokára meggyőző-dünk ismét, hogy Kossuth³⁷ eleibe egy gonosz szellem helyezte magát, mely lép-teit, tetteit Görgei ellen csak úgy intézé, hogy szent ügyünk oly gyalázatos, és nem jobb véget érjen, mint aminő néhány napok múlva tetteleg bekövetkezett. Kossuth nemhogy közeledett volna a seregek fővezéréhez, de magától minden lépten-nyomon idegeníté, s másrésztől mégsem bírt annyi bátorsággal, hogy szemébe szállván a vezérséget tőle elvegye, s ez dönté sírba hazánkat; a világosi fegyverletétel csak visel *nagy nevet*, de azoknak, kik tanúi voltak mindazon vét-kes (hogy ne mondjam gázság) lapszusoknak³⁸ s szeszélyeknek, a világosi fegy-verletétel nem egyéb, mint természetes következménynek látszott a premisszák után, hisz a tábornok felszólított minden tisztet s általok felszólította a legény-séget is, hogy aki a fegyverletételbe beleegyezni nem akar, az társaival fegyveres **kéz**szel s ágyúval is ha kívánja, vegye útját amerre legjobbnak hiszi, s senki egy szót, egy betűt sem szólott. De nem akarom azt, amit később megemlítendek, **megelőzni**.

A miniszterek az alkupontok szerkesztésével foglalkoztak, s tanakodtak a fővezérrel is. *Biharon* egy orosz parlamentér jött ismét főhadiszállásunkra (neve, ha jól emlékszem Mihalevits),³⁹ visszahozá fővezérünk azon két pisztolyát, melyet az egyik orosz tábornoknak viszontajándékképpen Gesztelyből küldött, mivel – mint a parlamentér mondá – az osztrák császári biztosok rossz néven ve-szik, hogy az oroszok szimpátiát mutatnak irányunkba, s követelték a pisztolyok visszaküldését; erre a fővezér a kapott pisztolyokat szinte vissza akarván adni, a parlamentér azokat elfogadni nem akarta, hanem saját felelősségére a kérdéses pisztolyokat visszavinni ajánlkozott. A parlamentér megjelenése a főhadiszállá-son levő minisztereknek szinte ajánlkozó alkalomnak tetszett depeche-eiket átkül-deni, s így őt csak Nagyváradról küldtük vissza Kempelen kíséretében, de a de-pechet nem ő vitte.⁴⁰

Biharon oly hosszú idő múlva először ült lóra tábornokunk. Nagyváradon két futár érkezett a fővezérhez, az egyik Kazinczytól,⁴¹ a másik a kormányzótól.

Az utóbbi egy másolatot is hozott Bem⁴² és Kossuth közti levelezésből, ez következő tartalmú volt: „Ich wünsche den Russen, der nach Siebenbürgen eingebrochen, nicht herauszujagen, sondern ihn zu fangen, und um das auszuführen erwarte ich das Kazinzsche Corps”.⁴³ Kazinczynak ezen másolat futárjával elküldetett. A másik futár jelentést vitt a kormányzóhoz, hogy seregünk parancsolatai szerint – augusztus 7–8-án Aradon megjelenik.

Nagyváradot elhagytuk, el utolsó fegyver- s puskaporgyárunkat, minden lőszerünk kocsikon; sóhajteli, de szívből fakadó „éljen”, melyet a Nagyváradból távozó fővezérünknek hoztak a számosan jelen volt nagyváradiak, volt utolsó istenhozzádja e város népének azon sereghez, mely őt küzdelmeiben most először s utoljára hagyá el.

Gyapjú, Szalonta, Nagyzerind, Simánd voltak a főhadiszállások aradi utunkban. Fővezérünk a kormánnyal tanácskozandó Nagyzerindről egyenesen Aradra hajtatott, ahol a várparancsnokhoz, Damjanich generálishoz szállottunk, ki még mindig ágyában feküdt, s mellette volt neje s egyik segédjén kívül a hadügyminiszter, Aulich tábornok.⁴⁴ Mindketten nagyon megörültek Görgeinek, hogy végre valahára megérkezék, s mondák, hogy Dembinski⁴⁵ is kapott parancsot Aradra nyomulni, s így aztán a két sereg egyesülve, bár az utóbbi sokkal számosabb ugyan (60 000 emberből álló), de mint Aulich állítá, nagyon le van hangolva, s így a Görgei serege belé is lelket öntend. A fővezér Aulichhal együtt a kormányzóhoz mentek.

Gyapjúból miniszteri depeche-ekkel 3 parlamberünk ment az oroszokhoz: Poeltenberg tábornok, Bethlen gróf huszár kapitány s Beniczky ezredes,⁴⁶ mivel a civilből senki sem merte magát elhatározni. Mi volt a depeche-ekben, azt biztossággal nem mondhatom, mert azokat a miniszterek a lepecsételés előtt még fővezérünkkel sem közölték. Csak annyi jutott tudomásomra, hogy az egyik pont azt mondá, „miképp a magyar kormány kész az osztrák dinasztiaival békét kötni, de csak akkor fog ereszkedni alkuba, ha az orosz sereg, amely isteni és emberi törvények s jog ellen hazánkba tört, azonnal a határon túl takarodik”;⁴⁷ ezek lévén az indítványozott alkukötésrei felszólításnak szavai, Görgei kinevette őket, s így a depechet nélküle készítették el.

Az aradi várban miniszteri tanács tartatott,⁴⁸ melyben a fővezér választását kellett volna eldönteni; Vukovics és Horváth miniszterek⁴⁹ azonban kifogást tettek Görgei ellen, hogy addig a kandidatúrába jönnie nem lehet, míg a kormánnyal meg nem egyezik s számot nem ad tetteiről; Görgei erre késznek nyilatkozott, s vizsgálatot kért maga ellen, s minden vádra felelni késznek nyilatkozott, ha azt a kormány szükségesnek látandja most. A vitát azonban a kormányzó azon nyilatkozata, hogy Bem tábornokot nevezte ki a haderő fővezérévé, természetesen félbeszakasztá. Csány⁵⁰ s Aulich mindig Görgei mellett voltak, a többiek ellene, úm. Vukovics és Horváth. Szemere, úgy látszik, Görgei felé hajlott, mert Szegeden költ egyik levelében Görgeinek egyenesen felajánlá a diktatúrát, s azt mondván, hogy a körülmények szükségességének engedvén „ő maga készen van, ha kell, az első, hogy nyakát a diktatúra jármába tegye”; ezek szavai, a levelet én magam is olvastam, a napot tökéletesen meg nem határozhatom, úgy rémlik, július 9-e vagy 23-a volt, ez utóbbi valószínűbb.⁵¹

A mi hadtesteink augusztus 8-án Aradon voltak,⁵² s vártuk – a kormányzó szavai szerint – az aldunai hadsereg megérkeztét magunkat vele egyesítendő.

jam meg, hogy tartson Erdélynek, kísértse meg Iankuval⁶⁰ egyesülni, ő részéről Aradot utolsó emberig tartani fogja; még nincs minden elveszve, ó! bárcsak én mehetnék veletek – úgymond – vigyetek el kocsin magatokkal, hadd buzdítsam az én fiaimat (III. hadtestet) az eldöntő harcban. Könnyezve váltunk el egymástól, segédjének, Damaszkinnak (huszár kapitány) megmondám, hogy „veszve minden”, s kimentem a várból.⁶¹ Éji 10–11 óra között volt. Hidászaink a Maros hídját már bontották, úgyhogy csak nagy nehezen mehettem át gyalog rajta. Éjjél után a főhadiszállás is elindult Aradról az utolsó marsot megteendő. Augusztus 12-én reggeli 7–8 óra tájban Bohus udvarán⁶² voltunk. Az öreg Aulich s Csány voltak az elsők, kik Görgeivel együtt a kocsikról leszállottak. Ez volt utolsó napunk. Megkísértendem, minden legkisebb csekélységet körülményesen leírni, amennyire még emlékszem.

A minisztériumok egy része, úm. a pénzügyminiszter s a hadügy néhány osztálya s egyénei a kormány parancsára Aradról Lugosra tették át székhelyöket, még minekelőtte mi Aradra érkeztünk volna; ezek augusztus 12-én szinte Világosra érkeztek. Tudtuk mindnyájan, hogy augusztus 13-án mi virrad ránk, de nem akartunk vagy nem mertünk felette gondolkozni; menni, távozni senki nem akart, mindnyája vakon vonatta magát, s általában csak egy szellem lelkesíté mindzokat, akiket láttam, akikkel beszéltem, ti. hogy büszkeségnek tartandja, ha nyakát a hóhér pallosa alá nyújthatja. A seregben egy ellenkező szó sem hallatszott. Irányi⁶³ képviselőn kívül senki egy megjegyzést sem tett. Csány, Nyáry⁶⁴ hidegen nézték az egészet, az első mindenben megnyugodt, mert úgy tetszett neki is, hogy a dolog másképp nem lehet, az utóbbi a magyar haza egy biztosabb jövőjéről beszélt. Az ősz Perényi⁶⁵ keserűen panaszkodott a kormány tagjaira, s különösen Szemerére, hogy nem engedték menekülni néhány nap előtt, amidőn távozni akart, s most halálnál egyebet magára nem várhatand. Duschek⁶⁶ Kossuth politikáját átkozta, ha úgymond Görgeire bízuk volna a dolgot annak idejében, úgy ma másképp állhatnánk. Remellay őrnagytól⁶⁷ azt hallottam, hogy Csengery Antal⁶⁸ – Kossuthnak régi barátja – Görgeivel egypár szót szólt, amelyben azt mondá, hogy Görgei ellen a kormányzóné által a legégrekiáltóbb cselek szövegetek, s azáltal temetjük most sírjába a szegény hont; Kossuthné⁶⁹ egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy „mindsem hogy Görgei mentse meg a hazát, inkább vesszen el” – fájdalom, én e jelenetnél a szobában nem valék.

Déltájban defilírozott⁷⁰ a sok ezer osztrák fogoly szemeink előtt Lugosra menendők, a sereg depot-i⁷¹ a helység házához tetettek le, s délelőtt megérkezett egy orosz generális⁷² s két segédje parlamentereinkkel. A tábornok azért jött, hogy a fegyverletétel módjáról határozzanak. Ebéd után visszamentek. Kempelen az orosz fogoly tiszteket kísérte az orosz főhadiszállásra; az osztrák tisztek – akiknek számára Görgei 10 000 pforint huszast adatott ki – szinte szabadlábba állítottak. Láttam néhányat, aki könnyezve vált el tőlünk.

A nap a hátralévő gage-k⁷³ kifizetésével s ezüstpénzrei váltásával tölt el. A főhadiszálláson szolgálatot tett tisztek fejenként 50 pftot válthattak be huszasra. Nálam levén a fővezér privát-kasszája én is számoltam, s a hátralevő 2000 pft bankót ezüstpénzre akartam váltani, mivel sem nekem, sem Kempelennek, sem a fővezér testvéreinek magyar papírpénznél egyébök nem volt, s a fővezérnek sem. Görgei a beváltást betiltá, mondván: „nehogy valaha valaki szemünkre vethesse, hogy enmagunkról gondoskodtunk”.

Estefelé lovakat nyergeltettünk, a fővezér utolsó szemlét akart tartani táborain, megmondandó mindenkinek, mi fog holnap történni!

A fővezér kísérete számos volt, számosabb s fényesebb mint valaha, hiszen halotti torra készültünk. Tábornokaink, Kiss altábornagy,⁷⁴ s a t. jelen. A sereg a helység alatti gyepen táborozott. Az országúton kilovagoltunk, s először az I. hadtesthez fordult a fővezér, az összes tisztikarát e hadtestnek összehívta, s elmondá, hogy hazáját megvédeni nem képes, s mind ember, mind hazafi kötelességének tartja a szenvedő hont minden áron a háborútól megszabadítani. Ugyanezt mondá aztán a III. hadtest tisztjeinek, „s hogy gyalázatos tette rábírnai nem akarok, ím, itt van Leiningen tábornok, Kiss altábornagy, Földváry,⁷⁵ Czillich, itt vannak összes vezéreitek, kik a halál veszélyét s az aratott dicső győzelmeket veletek együtt oszták meg, s ők is készek velem együtt a fegyvert letenni, a história előtt úgyis nem más, mint az én nevem fog e tettért felelni. Ha azonban valaki találkozna közöttetek, aki hiszi, hogy sikert teremthet még a haza számára, úgy jelentse magát, de ma még, nehogy holnap késő legyen; ma még egy útja mindenkinek szabadon áll (Erdély felé), holnap reggel e tábor az orosz erő által körül lesz véve; aki jelenti magát, válasszon, nem bánom, akármennyi társat, vigyen ágyút, lövészert, lovasságot magával, mert aki aztán itt marad, attól feltételetlen engedelmet követelek addig, míg fővezértek vagyok. A fegyverletételnél magam fogok jelen lenni, s követelem mindenkitől hazánk, nevünk s múltunk becsületére, hogy minden egyes hadtest, csapat, vitéz, komolyan és szomorúan bár, mint azt olyan esetenél feltenni lehet, de renddel s méltósággal lépjen ki a kirendelt tere, hogy megmutassuk a világnak, miképp fegyelmet ismerő katonák vagyunk, s hogy méltók valánk arra, hogy letiporjuk az osztrák bitorlását. Azért teszem pedig én le az orosz erő előtt a fegyvert, mert ennek engedni kénytelenek valánk, de én részemről, mint fővezértek, mint magyar, soha el nem fogom ismerni, hogy az osztrák legyőzött bennünket, mert hiszen jól tudjátok ti, hányszor taposatók porba fekete-sárga zászlóit, s amidőn az ellenség becsületéretére bizakodva feltétlenül tesszük le a fegyvert, tesszük ezt azért, hogy annál nagyobb jogunk legyen az oroszoknak irányunkban tanusított loyaltását igénybe venni. Azon pontokat azonban, melyek a sereget legközelebről érdeklik, írásba foglalva átadom az orosz parancsnoknak, s azok teljesítését sürgetendem, ezek: 1-ör, hogy a tisztek fegyvereiket megtarthassák, 2-or, hogy a tulajdon mentve maradjon, 3-or, hogy magyar pénzünk értékesíttessék, 4-er, hogy az osztrákoknak ki ne adassunk”. A fővezér a VII. hadtesthez ment utoljára, s ennek is mindazt elmondá, amit az előbbieknak szólott. Megkérte a tiszteket, hogy tudtára adják a legénységnek, mi lesz történendő holnap, megköszönte a sereg szeretetét, áldozatkészségét a haza iránt, melynek fájdalom! nem önhibánk miatt tovább nem szolgálhatunk, s elbúcsúzott a jelen voltak könnyhullatása kíséretében. Az est sötéten lealkonyodott s ellovagoltunk a főhadiszállás felé. Az est s az éj rövid volt, augusztus 13-a gyönyörű, tiszta egével virradt reánk, oly tisztával, mint amilyet a győzők diadalünnepjöknek kívánhattak.

Készültünk mindnyájan a nagyszerű katasztrófának szereplői s tanúi lenni. A sereg közül egyetlenegy ember sem jelentkezett a távozásra. Reggeli 9 óra tájban a nyergelt lovak készen állottak a főhadiszállás udvarán. Mindenki búcsúzni jött a fővezérhez, s e néhány negyedóra könnyek s búcsúékszoritások között folyva el oly képet adtak, mintha a világ különböző részeibe – tán örökre – kény-

telenek lennének elválni azok, kiket a sors oly régóta együvé hozott. Végre a szolgálatot tevő főhadiszállási tisztek is „istenhozzádot” jöttek mondani a fővezérnek; a jelenet szívrepesztő volt, s ez volt másodszor, amidőn Görgeit könnyezve láttam.

Az idő haladt. Görgei lóra ült kíséretével. Veres tábornoki ruhában s gömbölyű magyar kalap, hosszú fehér tollal fejében. Ez utolsó nap a nagy bábolnai pejlovát lovagolta.

A sereg reggel korán indult meg, s Pankota és Szöllős közötti térre tartott. Görgei 9 és 10 között indult el Világosról s vágatva a kirendelt helyre érkezett; amint Pankotából kiért, Szöllös felőlről szinte egy kíséret Pankota felé haladt az országúton tartva Görgei suite-je felé. A két csapat egymáshoz közeledett. Egy lovas az ellen részéről előre vágat, Görgei tisztjeit néhány száz lépésre szinte elhagyva feléje siet; az ellen nem egyéb, mint Rüdiger volt, ki a hozzá érkezett Görgeinek jobbját nyújtva felszólítván őt, hogy kardját tartsa meg úgy ő, mint minden tisztje, s átvevé kezéből azon pontokat írásban foglalva, melyet Görgei, mint a sereg hő óhajátását neki ajánlá,⁷⁶ aki részéről minden jóval bízta. Görgei aztán tisztjeinek megmondá az orosz tábornok határozatát, hogy kardjaikat megtarthatják, s hogy privát vagyonok bántatlanul maradt, s ezáltal egy kis kielégítő érzet támad mindnyájunkban, mert ezt is mint kegyet fogadhattuk csak el ellenségeinktől. Arad tájáról az alatt (Zerind felülről) egy porfelleg vonult Világos felé, s közelgett mindinkább útrakész táborunkhoz. Nem csekély aggodalom lepett meg bennünket, mert azt hittük, hogy most az osztrák sereg jó, s hátulról támadandja meg seregünket. Csakhamar azonban az orosz ulánusok s kozákok láttatták magukat azon helyett, hol mi tanyáztunk, elfoglalandók. Engem a fővezér hátramaradni parancsolt, hogy a vonulás rendjére ügyeljek s ügyeltessek a Hunyadi-huszárokkal Kupa alezredes parancsnoksága alatt.

Délután én is elindultam Világosról s tábornokomat Szöllős alatt, a Pankota felőlről kökocsmán túl találtam. A sereg még mindig az országúton vonult, a III. és a IV. hadtest az országúttól baloldalra, az I. hadtest pedig, mely legutoljára érkezett, jobbra foglalt helyet. A csapatok zenével beérkeztek rendeltetésök helyére. A magyar és az orosz tisztek összevegyítve, most már egy csapatot formáltak Görgei s Rüdiger körül. Jelentés jött, hogy a hadtestek rendben állanak. Görgei megparancsolá, hogy a gyalogság piramisba tegye fegyverét, s a lovasság kardját a nyeregkápába akasztva leszálljon. A tisztek lóháton s fegyveresen maradtak. Megtörtént. Tábornokaink már most az orosz tábornok kíséretében végimentek a sorokon. Képzeltetni azon ezer és ezer érzelmeket egész tarkaságukban, melyek most annyi embert elfoglaltak. Magyar, orosz; győző s legyőzött. A sereg le volt fegyverezve. Görgei még egyszer látni akarta katonáit, még egyszer, hogy reájok pillantva visszaidézzé lelkének azon fénypontokat, melyeket – Isaszeg, Tápióbicske, Komárom, Buda⁷⁷ – e sereg élén nevére s a hazára halmoztak. A lefegyverzett tábor még most is annyi szeretettel függött szerencsétlen fővezérén, mint azelőtt, még most is – tisztelete jeléül – egy utolsó „istenhozzád”, egy komolyan harsogó „éljen” harsogott keresztül a lefegyverzett sorokon. Senkinek eszé ágába sem juthatott akkor, hogy Görgeit árulással, gassággal vádolni lehetne, vagy hogy azt valaki tenni fogná, merné! Görgei kendőjével, mit zokogása közben szemeihez emelt, viszonzta az „istenhozzádot”, s oly kebelrázó volt ez utolsó búcsúja Görgeinek seregétől, hogy az oroszoknak is résztvevő könnyeket facsart szemeikből.

A civillisták egy lajstromot készítettek, mely Csánytól aláírva Görgeinek átadatott. Ebben mindnyájan orosz pártfogás alá ajánlották magukat, s hogy az osztrákok dühétől megmentessenek, Bezerédy István – ki mindig Görgei suitejében maradt – szorgalmazta, miképp Rüdigertől egy lovas patronillet eszközöljön ki a Világoson levő polgári egyének biztos továbbszállítására. A patronille Bezerédy á la tete⁷⁸ el is ment Világosra esti 7-8 óra tájban.

A privát kocsik s lovak az országútról (a kocsmán innen Pankota felülről) balra, az aerariális⁷⁹ kocsik s bagage-iák⁸⁰ jobbra parancsoltattak.

Beesteledett. Rüdiger Borosjenőre⁸¹ ment főhadiszállására. Görgei tábornokunk Kaufmann⁸² orosz generálissal szinte Borosjenőre kocsizott. A főhadiszállás s a tisztek csak másnap reggel indultak oda. Rüdiger lefegyverzett katonáinkat, kik a vidékből valók voltak, szabadon hazabocsátá még akkor nap.

Augusztus 14-én reggeli 9–10 óra tájban Borosjenőn valánk. Én a fővezér testvéreivel jöttem oda, tábornokunkat ott találtuk, a többi generálisok s tisztjeink is lassanként odaérkeztek. Rüdiger ebédre hívta generálisainkat s őbesterünket.⁸³ Az ebédnél jelen volt gróf Zichy, az osztrák császári biztos.⁸⁴ Akivel Görgeit kibékíteni hiába törekedett egyébiránt Rüdiger maga is, néhány szót hallatott, melyek az osztrák ügy iránt részéről igen kevés tiszteletet tanúsítottak.

Az orosz tisztek a legnagyobb részvétet mutatták irányunkba, s azt mondták: ne féljetek semmit, mi császárunkat nem tisztelhetnők többé, ha benneteket *hóhérsjaitoknak* kiadna – ő szigorú, de nagylelkű is. Az orosz tisztek huszárjainktól a jobb lovakat megvették, s ezért az osztrákok Rüdigernél panaszkodván, a gyűlölséget e körülmény ismét csak nevelé. Az orosz tisztek tökéletes megvetéssel viseltettek az osztrákok iránt, s míg velünk pajtáskodtak, amazokkal szót sem váltottak.

Estefelé fővezérünk testvéreivel – egy orosz tiszt kíséretében – Nagyváradra vitetett. A főhadiszállás annyiban organizálva maradt, hogy a parancsolatok Molnár ezredes⁸⁵ kezeibe juttattattak, ki azokat falragaszok által kihirdette.

Augusztus 15-én Zerindre indították táborunkat, ahonnan tiszteinknek Nagyváradra kellett volna menniök, azonban meglepetésünkre augusztus 16-án Sarkadra parancsoltattak. Én 16-án Zerindről Nagyváradra indultam a fővezérhez, Szalontán Kiss, Aulich, Leiningen tábornokokat találtam, kik oly megbízást adtak Görgeihez, hogy miután Sarkadra menendenek, eszközölné ki Paszkevicznál, hogy szabad legyen Gyula és Csabára is bejárniok. A megbízást végrehajtottam.

Orosz útlevelemmel néhány főhadiszállási tiszt s a fővezér cselédjei kíséretében augusztus 17-én Nagyváradra értem, egy hétig mellette mulatva; mivel egészségem napról hanyatlóbb kezdett lenni, akadályozva voltam kísérőjéül Oroszországba ajánlkozni,⁸⁶ s mivel végre útlevelet nyertem Pestre – október 23⁸⁷ – végbúcsút vettem tábornokomtól. Augusztus 24-én Nagyváradot elhagytam.

Augusztus 17-én Zsarnay főhadnagy depeche-t hozott Szemerétől Görgeinek, melyben Szemere felszólítja, hogy miután ő diktátor, pacifikáljon az oroszokkal, s ne csak a maga seregére, de az összes magyar hadi erőre kiterjesztőleg. Ezen depeche *Lugos, augusztus 14-ről volt datálva*.⁸⁸

Görgei sokszor hívatott Paszkevicshoz s Konstantinhoz.⁸⁹ Az orosz fővezér segédjei sokszor küldettek Görgeinéhez, hogy férjét reábirja orosz tábornok címet fölvenni.

Zerinden tisztjeink 5 pftot kaptak, a törzstisztek tizet. Úgy történt szinte Nagyváradon is.

Amint lefegyverzett katonáink Szöllősről Borosjenő felé mentek, az oláhság által a falukban megtámadtattak, több agyonveretett, s csak szétküldött kozák patronillok voltak képesek a vérengzést megállítani.

Összes ágyúink száma 154 darab volt; a lefegyverzett sereg 27 000 ember, ideszámítva azon csapatokat is, melyek Temesvárról jöve Szöllős alatt s Világosnál hozzánk csatlakoztak.

Görgei Világoson a seregnek mondott beszédében azt is megemlíti, hogy szerencsétlenségünk nem az, hogy Temesvárnál Dembinski elfogadta a csatát, de hogy mi Komáromot otthagytuk.

Gesztelyi főhadiszállásunkon egy különös eset adta elő magát. Egy nő kémképpen küldött át Görgei Rüdigerhez, levelet adván kezébe az orosz tábornok számára (Leiningen, Czillich s mások tudtával), melyben Görgei csak azon esetre reméli a pacifikációt kieszközölhetni, ha az 1848-i törvények biztosítva lesznek. A nő estefelé indulván el Nagysándor főhadiszállásán - Szikszón - töltte az éjt, s asztalára tevén a Rüdigernek szóló levelet Mesterházy ezredes megpillantotta, s a nő távol lévén szobájából, kezébe vette, s Nagysándor előtt felbontotta; a levél át-olvastatott, s hamarjában egy más boríték alatt azon asztalra, amelyről elhozott, visszatetett.⁹⁰

Bayer ezredes Nagyváradig a főhadiszálláson volt, s tisztében eljárta, ámbar a feszültség, mely közte s a fővezér között létezett, félreismerhetlen volt. Nagyváradon szabadságot kapván Aradra utazott.

Megjegyzendő, hogy Kossuth megbízta Görgeit egy az ellenséget, azaz az oroszokat a békekötésre felszólító oklevél elkészítésével (augusztus 10-én este), amit a tábornok megtevéen (én és Szabó ezredes írtunk diktálása után), azt általam éjjél utáni 1–2 óra között (augusztus 11-én reggel felé) a várba a kormányzóhoz küldé.⁹¹

Görgei az aradi bíró és tanácstól két üres útlevelet hozott Bakody főhadnagy által, s azokat Stuller⁹² által valószínűleg Kossuthoz küldé. (Augusztus 11-én estefelé.)

Nagyváradon néhány osztrák tiszt volt jelen, akik a magyar tiszteteket inzul-tálták. Az oroszok minden összeütközés kikerülése végett az egyenruha s fegyverünk letevését s átadását ajánlák. Minden tiszt, ki Nagyváradon útlevelet kapott s indult, az orosz előőrök által lefegyvereztetett.

Jegyzetek

1. 1849. július 12-én és 13-án a következő magyar hadtestek indultak el Komáromból, hogy a kormány parancsának eleget téve levonuljanak az összpontosítás helyéül kijelölt Szegegre: I. hadtest (parancsnoka Nagysándor József honvéd tábornok), III. hadtest (pk-a Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok), VII. hadtest (pk-a Poeltenberg Ernő honvéd tábornok) és Görgey Ármin hadoszlopa. A sereg összlétszáma 27 000 fő, főparancsnoka Görgei Artúr honvéd tábornok.
2. Nagysándor József (1804-1849), nyugállományú huszár kapitány, a szabadságharc alatt nemzetőr őrnagy, később honvéd tábornok, aradi vértanú.
3. járőrök
4. kíséretével
5. Helyesen július 15-én, a váci csata első napján.
6. körzete
7. könnyűlovastiszt
8. Kempelen Károly (?-1857), a 13. (Hunyadi) huszárezred századosa, 1849 februárjától Görgei segédtisztje, a szabadságharc leverése után közlegényként besorozzák az osztrák hadseregbe.
9. „Tábornok Úr! Vissza!” A július 2-i komáromi csatában majdnem halálos kimenetelő fejsébet kapott Görgeinek természetesen esze ágában sem volt az orosz tiszttel megmérkőzni.
10. A vakmerő tisztt, Lucskin alezredes, az orosz előőrsök parancsnoka először valóban oroszoknak vélte messziről Görgeit és kíséretét, amikor azonban felismerte őket – saját bevallása szerint –, már csupán kíváncsiságból is közelebb merészkedett a magyarokhoz, hogy megszemlélje azokat: „A magyarok lovagias nemzet, gondolám, azok nem fognak annyian mind egy emberre menni. És nem is csalatkoztam, mert meg vagyok győződve, hogy az a közember nem parancsra lött rám”.
11. Weisz, Franz (?-?), a bécsi forradalomban Messenhauser nemzetőrparancsnok segédtisztje, 1848 októberében Magyarországra menekül, 1849 márciusától százados, a német légio 1. zászlóaljának parancsnoka.
12. Poeltenberg Ernő, lovag (1807–1849), a cs. kir. 4. (Sándor) huszárezred kapitánya, 1849-ben honvéd tábornok, aradi vértanú. Leiningen-Westerburg Károly, gróf (1819–1849), a cs. kir. 31. (Leiningen) gyalogezred számfeletti századosa, 1849-ben honvéd tábornok, aradi vértanú.
13. Görgei – miután felismerte, hogy Vácnál jelentős orosz túlerővel áll szemben – kénytelen volt feladni a Gödöllő irányába tervezett áttörés koncepcióját – s ezzel együtt a rövidebb utat Szegegre felé –, s hadtesteit a Losonc–Miskolc–Tokaj kerülőútra vezetve kitért az orosz főerők elől. Tábornokaival erről tanácskoztak a 164. számú vasúti őrházban.
14. A magyar csapatok elvonulását a sereget követő többezres kocsin, hintókon menekülő polgárok s családtagjaik székérkaravánjának összetorlódása akadályozta.
15. A 13. (Hunyadi) huszárezredet 1848 októberében az Országos Honvédelmi Bizottmány állíttatta fel. Kupa Hümmér (1809–1868), kilépett főhadnagy, 1848-ban az alakuló Hunyadi huszárezredben osztályparancsnok, 1849-ben alezredes, majd az ezred ideiglenes parancsnoka, emigrál.
16. Orzovenszky Károly (1815–1876), pesti orvos, a szabadságharc alatt honvéd törzsorvos.
17. Czillich Ede (1812–1872), százados a cs. kir. 60. (Wasa) gyalogezredben, a honvédsereghoz csatlakozó zászlóaljával részt vesz a délvidéki harcokban 1848 nyarától, honvéd ezredes, hadosztályparancsnok a III. hadtestben, várfogságra ítélik.

18. betegségének rohamában
19. intézkedéseit
20. Bayer József (1821–1864), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, Görgei vezérkari főnöke, várfogságra ítéltek. (Bajor Gizi színésznő nagyapja.) Bayer egyébként július 18-án enyhén ittas állapotban esett le lováról s jelentett beteget.
21. Görgey Ármin (1812–1877), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt egy portyázó csapat parancsnoka, honvéd ezredes, várfogságra ítéltek. (Görgei Artúr bátyja.)
22. Danielisz János (1800–1861) mezőgazdász, 1848 novemberétől a feldunai hadtest, 1849 márciusától a feldunai hadsereg főhadbiztosa, emigrál.
23. A cs. kir. 1. huszárezred a mindenkori uralkodó nevét viselte, ezért röviden csak Császárhuszároknak nevezték őket. A július 18-ról 19-re virradó éjjel az I. hadtest képezte a magyar hadsereg utóvédjét. Feladata volt az Ipolyt átívelő rárosi híd védelme. Éjjel a hadtest lovai megbokrosodtak és átgázoltak az alvó hadtesten, mire az az álhír terjedt el, hogy támadnak az oroszok. A vaklármára a hadtest egy emberként futamodott meg, átgázolva Losonc felé az alvó két másik magyar hadtesten is. Másnap Losoncon sikerült csak ismét helyreállítani a rendet. Görgei visszaemlékezésében az írja, hogy a veszteségük „emberben és lóban így is jóval meghaladta azt a mennyiséget, amelyet egy heves csata meg szokott követelni”.
24. Július 20-ról 21-re virradó éjjel jelent meg a két követ – Hruljov ezredes, a magyar főse-reget követő orosz különítmény parancsnokának megbízásából – Görgei főhadiszállásán. Rüdiger, Fjodor (1829–1890; 1856-tól gróf) orosz tüzerfőhadnagy. Unokaöccse volt Rüdiger gróf lovassági tábornoknak. Kottlaroff, orosz források szerint Kotljarovszkij huszár kapitány.
25. Pongrácz István (1821–1900), főhadnagy a cs. kir. 8. (Koburg) huszárezredben, a szabadságharc alatt honvéd őrnagy, 1849 júniusától az I. hadtest vezérkari főnöke, várfogságra ítéltek.
26. Paszkevics-Erivanszkij, Ivan Fjodorovics, gróf, Varsó hercege (1782–1856), orosz tábornagy, a Magyarországra betört orosz csapatok főparancsnoka.
27. A két orosz tisztt követjárásának iratait – az orosz parlamenterek „feltételeit”, Görgei ezt követő két levelét Paszkevicshez (Rimaszombat, 1849. július 21. és Sajószentpéter, július 22.), Görgei körrendeletét hadtestparancsnokaihoz, a III. és VII. hadtest parancsnokainak válaszleveleit Görgeihez – közli: Steier Lajos: Haynau és Paskievics. Bp. é.n. II. kötet. (a továbbiakban: Steier II.) 106–112.
28. Két orosz tisztt, Hruljov ezredes és Zassz altábornagy ajándékozta meg Görgeit pisztolyaival.
29. A két orosz tiszttnek küldött pisztolyokat Seher-Thoss Artúr és Esterházy István gróf huszár kapitányok vitték át az orosz táborba július 27-én. Esterházy István, gróf (1822–1899), 1848 nyarán nemzetőrtisztt a délvidéki harcokban, 1849 tavaszától parancs-őrtisztt Görgei mellett, kapitány a 2. (Hannover) huszárezredben, a szabadságharc levereése után közlegényként besorozzák az osztrák hadseregbe.
30. Bónis Sámuel (1810–1875), a tiszalöki kerület országgyűlési képviselője, Szabolcs vármegye majd a feldunai hadsereg kormánybiztosa, várfogságra ítéltek.
31. Kossuth Görgeihez szóló levelét (Szeged, 1849. július 24.) közli: Kossuth Lajos Összes Munkái. XV. kötet. Sajtó alá rendezte Barta István. Bp. 1955. (a továbbiakban: KLÖM XV.) 767–768. Mészáros Lázár (1796–1858) a cs. kir. 5. (Radetzky) huszárezred ezredese, a bajai kerület országgyűlési képviselője, a szabadságharc alatt honvéd altábornagy, hadügyminiszter, rövid ideig főparancsnok, emigrál.
32. 1849. július 29-én.

33. Nyilvánvaló elírás, Nyíradony a helyes név. Ide érkezett a két miniszter augusztus 1-én. Szemere és Batthyány a minisztertanács július 30-i határozata értelmében utazott Görgei táborába, feladatuk volt a főparancsnok politikai nézeteinek kipuhatolása és az oroszokkal való tárgyalások folytatása esetén a kormány képvisellete. Batthyány Kázmér, gróf (1807–1854), Baranya vármegye főispánja, kormánybiztos, külügyminiszter a Szemere-kormányban, emigrál. Szemere Bertalan (1812–1869), Miskolc országgyűlési képviselője, belügyminiszter a Batthyány-kabinetben, kormánybiztos, a trónfosztás után miniszterelnök és belügyminiszter, emigrál.
34. Augusztus 2-án Nagysándor tábornok hadtestével – Görgei utasítása ellenére – csatába bocsátkozott a jelentős túlerőben lévő oroszokkal Debrecennél, s komoly vereséget szenvedett.
35. A hadtest teljes szétverésére és üldözésére azért nem kerülhetett sor, mert az erre kirendelt orosz lovashadosztályt – egyes források szerint – a kalauznak felfogadott parasztszembert tudatosan tévútra vezette a várost körülvevő óriási kukoricatáblákban. Az orosz visszatekintők a parancsnok, Glasenapp altábornagy gyávaságát hangsúlyozzák ki.
36. A Szegedi Hírlap július 20-i számában jelent meg egy Görgei fővezéréért sürgető írás, valamint az országgyűlés július 27-i zárt ülésén is több képviselő – Csány László, Kovács Lajos, Kubinyi Ferenc – sikraszállt Görgei főparancsnoksága mellett. Ezekről számolt be a július 31-én megérkező Szűnyogh. Szűnyogh Rudolf, a nagykállói kerület országgyűlési képviselője, a szabadságharc leverését követően vizsgálati fogság után felmentik.
37. Kossuth Lajos (1802–1894), pest-belvárosi kerület országgyűlési képviselője, pénzügyminiszter a Batthyány-kormányban, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, a trónfosztás után kormányzóelnök, emigrál.
38. hibáknak
39. Helyesen Miloradovics gróf, orosz főhadnagy, aki augusztus 4-én érkezett Görgei főhadiszállására. Másik megbízatása az volt, hogy a fogoly orosz tiszteteket pénzzel lássa el.
40. Duka itt téved, mert a miniszterek által írt depeche-t, ezt az ún. „első államirat”-ot az orosz tiszt vitte el Görgei kísérelével együtt. Közli: KLÖM XV. 801–804.
41. Kazinczy Lajos (1820–1849), kilépett főhadnagy, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, hadosztályparancsnok, a tizenötödik aradi vértanú.
42. Bem József (1794–1850), lengyel tábornok, a szabadságharcban honvéd altábornagy, az erdélyi csapatok főparancsnoka.
43. „Az Erdélybe betört oroszokat nem kiűzni, hanem elfogni szándékozom, ezért ide várom Kazinczy hadtestét.” Kazinczy hadosztályával, miután az oroszok tiszafüredi átkelése megakadályozta egyesülését Görgei hadseregével, Bem erdélyi táborához csatlakozott.
44. Damjanich János (1804–1849), százados a cs. kir. 61. (Rukavina) gyalogezredben, 1848 nyarától a 3. honvédszázalaj parancsnoka, majd honvéd tábornok, hadtestparancsnok. 1849. április 28-án a komáromi sáncokban kocsikázás közben lábát töri, július 10-én Kossuth kinevezi Arad várparancsnokává, aradi vértanú. Neje Damjanich Jánosné szül. Csemovics Emília (1819–1909). Aulich Lajos (1793–1849), alezredes a cs. kir. 2. (Sándor) gyalogezredben, a szabadságharc alatt honvéd tábornok, hadtestparancsnok, hadügyminiszter, aradi vértanú.
45. Dembinski, Henryk, gróf (1791–1864), lengyel tábornok, a szabadságharc alatt honvéd altábornagy, főparancsnok, hadseregparancsnok, emigrál. Augusztus 6-án Dembinski két levelet is kapott a hadügyminisztériumból, melyekben utasítják, hogy csapataival vonuljon Arad alá. Közli: KLÖM XV. 829.
46. Augusztus 7-én vitték el a magyar parlamenterek Rüdiger gróf főhadiszállására ezt az ún. „második államirat”-ot. Bethlen József, gróf (1824–1896), ügyvéd, 1848-ban hadnagy a 2. (Hannover) huszárezredben, később főszázados és századparancsnok, a szabadságharc leverése után közlegényként besorozzák az osztrák hadseregbe. Beniczky Lajos (1813–1868), Zólyom vármegye másodalispánja, 1848-ban kormánybiztos, honvéd alezredes, egy portyázó csapat parancsnoka, várfogságra ítélik.

47. Ebben téved Duka, ugyanis a Szemere és Batthyány Kázmér által szerkesztett államiratban – Kossuth augusztus 4-i levelének hatására – a két miniszter azt hangsúlyozta, hogy Magyarország inkább kész orosz uralkodót elfogadni, semhogy kibéküljön a dinasztiaiával. Az irat fogalmazványát ld. Országos Levéltár, Filmtár, Borsod-Miskolci Múzeum. Horváth Lajos hagyatéka. 3195. doboz 107. felvétel.
48. Az augusztus 10-i minisztertanácsról van szó.
49. Vukovics Sebő (1811–1872), a kisbecskereki kerület országgyűlési képviselője, 1848-ban teljhatalmú kormánybiztos a Délvidéken, 1849-ben ugyanaz a főserg mellett, igazságügyminiszter a Szemere-kormányban, emigrál. Horváth Mihály (1809–1878), hatvani prépost, 1848-ban csanádi püspök, vallás- és közoktatásügyi miniszter a Szemere-kormányban, emigrál.
50. Csány László (1790–1849), kormánybiztos, közmunka- és közlekedésügyi miniszter a Szemere-kormányban, 1849. október 10-én Pesten kivégzik.
51. Szemere következetes volt a diktatúra felajánlatásában, mert július 25-én Görgeinek és Kossuthnak is felvetette ezt a lehetőséget. A leveleket ld. Steier II. 119–126.
52. Görgei az I. hadtesttel augusztus 9-én érkezett Aradra, a másik két hadtest 10-én ért oda.
53. Augusztus 9-én Temesvárnál a Dembinski majd Bem altábornagy vezette magyar főserg katasztrófális vereséget szenvedett. Az erről beszámoló – Guyon tábornok által írt – jelentést Kossuth augusztus 11-én a reggeli órákban küldte el Görgeinek. A levelet ld. Országos Levéltár, P 295. A Görgey-család levéltára. 38. csomó, 15. fasciculus, 7. folio. Dessewffy Arisztid (1802–1849), nyugalmazott cs. kir. kapitány, a szabadságharcban honvéd tábornok, hadtestparancsnok, aradi vértanú. Guyon Richard, esquire (1813–1856), kilépett cs. kir. főhadnagy, a szabadságharcban honvéd tábornok, komáromi várparancsnok, hadtestparancsnok, emigrál.
- ..
54. tüzérségből
55. Kossuth és a kormány lemondólevelét, ill. Görgei kinevező okiratát, Kossuth kiáltványát a nemzethez közli: KLÖM XV. 844–846.
56. Zámberly (von Bibersheim) Lajos (1815–1901), kapitány a cs. kir. 4. (Sándor) huszárezredben, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, a VII. hadtest vezérkari főnöke, dandárparancsnok, várfogságra ítélik. Zámberlyt kívül volt még egy tiszt, aki az osztrákok előtti fegyverletételt szorgalmazta, Markovich Adolf honvéd alezredes.
57. Görgei augusztus 11-én este levelet írt Rüdigernek, melyben beszámolt a kormány lemondásáról, az ő diktátori kinevezéséről, s azon szándékáról, hogy kész föltétlenül letenni a fegyvert az orosz – de csak az orosz – csapatok előtt. A parlamenterek ezt az iratot vitték el. Szövegét ld: id. Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Bp. 1888. III. köt. 569–570. Bethlen Gergely, gróf (1810–1867), hivatalnok az erdélyi udvari kancelláriánál, 1848-ban szervezője a 15. (Mátyás) huszárezrednek, később az ezred parancsnoka, honvéd ezredes, az erdélyi hadsereg lovasságának főparancsnoka, emigrál. Schmidegg Kálmán, gróf (1827–1855), huszár kapitány, Damjanich, majd Görgei tábornok parancsörtisztje, emigrál.
58. Poeltenbergék egy levelet is hoztak Rüdigertől Görgeinek, szövegét ld: Görgey Artúr: Életem és működésem. Szerkesztette: Katona Tamás. Bp. 1988. II. köt. 405-406. Rüdiger, Fjodor Vasziljevics, gróf (1784–1856), orosz lovassági tábornok, a III. hadtest parancsnoka, főhadsegéd.
59. „Nem adnék a fejemért öt groschent.” Görgey Kornél (1819–1897), főhadnagy a cs. kir. 9. (Miklós) huszárezredben, a szabadságharc alatt honvéd alezredes, dandárparancsnok, várfogságra ítélik. (Görgei Artúr unokaöccse.)
60. Iancu, Avram (1814–1872), az erdélyi román népfőlkelők egyik vezére, ügyvéd.
61. Damjanich, az aradi vár parancsnoka is az orosz csapatok előtt tette le a fegyvert augusztus 17-én. Damaszkín István (1812–1866), verseci főszolgabíró, a szabadságharc alatt honvéd őrnagy, Damjanich segédtisztje.

62. Világos és környéke Bohus-birtok volt, a földbirtokos felesége, Bohusné Szőgyény Antónia is megírta visszaemlékezéseit a „világosi szomorú napokról”. Közli: Aradi vértanúk. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1983. I. köt. 331–342.
63. Irányi (Halbschuh) Dániel (1822–1892), ügyvéd, a pest-lipótvárosi kerület országgyűlési képviselője, kormánybiztos, emigrál.
64. Nyáry Pál (1806–1871), Pest vármegye első alispánja, a ráckevei kerület országgyűlési képviselője, az OHB helyettes elnöke, várfogságra ítélik.
65. Perényi Zsigmond, báró (1783–1849), Ugocsa vármegye főispánja, a felsőház másodelnöke, az OHB tagja, a függetlenségi nyilatkozat után a hétszemélyes főtörvényszék elnöke, 1849. október 24-én kivégzik Pesten.
66. Duschek Ferenc (1797–1873), a magyar kamara alelnöke, a Batthyány-kormányban pénzügyminisztériumi államtitkár, a Szemere-kormányban pénzügyminiszter, várfogságra ítélik.
67. Remellay Gusztáv (1819–1866), ügyvéd, Újvidék főjegyzője, 1848-ban hadbíró, 1849-ben a feldunai hadsereg főhadbírája, honvéd őrnagy, várfogságra ítélik.
68. Csengery Antal (1822–1880), a centralisták csoportjának tagja, a Pesti Hírlap szerkesztője, 1848/49-ben a belügyminisztérium tanácsosa.
69. Kossuth Lajosné Meszlény Terézia (1810–1865). Több korabeli beszámoló tudósít arról, hogy Kossuth egyes politikai és személyi kérdésekben az őt körülvevő „asszonyi kamrilla” befolyásának engedve döntött.
70. vonult el
71. itt: készletei
72. A magyar parlamenterekkel délelőtt az orosz előcsapatok parancsnoka, Paradovszkij vezérőrnagy érkezett meg a világosi főhadiszállásra.
73. illetmények
74. Kiss Ernő (1799–1849), ezredes a cs. kir. 2. (Hannover) huszárezredben, 1848-ban a bánáti hadtest parancsnoka, majd Magyarország főhadparancsnoka, honvéd altábornagy, aradi vértanú.
75. Földváry Károly (1809–1883), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt a 3. honvédzászlóalj parancsnoka, dandár- majd hadosztályparancsnok, honvéd ezredes, várfogságra ítélik.
76. A Görgei által fogalmazott s a hadsereg kívánságait tartalmazó jegyzéket közölte Pach Zsigmond Pál: Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából. Századok, 1957. évf. 217–225.
77. Görgei legnagyobb győzelmeinek helyszínei: Isaszeg, 1849. április 6.; Tápióbecs, április 4.; Komárom, április 26. és július 2.; Buda, május 21.
78. Bezerédyvel az élen.
79. kincstári
80. málháskocsik
81. Helyesen Kisjenőre, a továbbiakban is Kisjenő a helyes név.
82. Kaufmann, Peter von (Pjotr Fjodorovics Kaufman; 1784–1849), orosz altábornagy, a 7. gyaloghadosztály parancsnoka.
83. ezredeseinket
84. Zichy Ferenc, gróf (1811–1900), a helytartótanács alelnöke, a szabadságharc alatt Pozsony vármegye osztrák királyi biztosa, majd az orosz hadsereg mellett hadseregfőbiztos. Az ebédnél egyetlen magyar tiszt sem volt hajlandó a „muszkavezető” Zichy gróf mellé ülni, így mindkét oldalára egy-egy orosz tábornok telepedett le.

85. Molnár Ferdinánd (1802–1869), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, Görgei főhadsegéde, a hadügyminisztérium osztályfőnöke, várfogságra ítéltek.
86. Az oroszok tudatták Görgeivel, hogy Miklós cár kegyelemben részesítette, s ha ezt az osztrák uralkodó nem fogadja el, úgy őt Oroszországba viszik. A cár a trónörökös nagyherceget küldte Bécsbe Ferenc Józsefhez, hogy Görgei számára kieszközölje a kegyelmet.
87. Nyilvánvaló tollhiba, augusztus 23-a a helyes dátum.
88. A Szemere és Batthyány Kázmér által írt levél helyes dátuma augusztus 12-e. Közli: id. Görgey István: i.m. 514–516.
89. Konstantin nagyherceg (Konsztantyin Nyikolajevics; 1827–1892), I. Miklós cár másodszülött fia.
90. A korosodó hölgy – özvegy Bory Miklósné szül. Hellenbach Karolina bárónő – Rüdiger tábornok levelét hozta Görgeinek (közli: Görgey Artúr: i.m. 304–305.), s a magyar fővezér válaszáat vitte vissza július 24-én (ezt közli: id. Görgey István: i.m. 235–236.). A gyanakvó Nagysándor tábornok valóban feltörette titokban a levelet, de nem Mesterházy, hanem Máriássy János ezredes volt a „tettes”. Duka egy kicsit kiszénezte a történetet.
91. Augusztus 11-én reggel Görgei – a temesvári csatavesztés hírének vétele után – írt ugyan Kossuthnak, de ebben a lemondásra szólítja fel a kormányzót. Szabó Imre (1820–1865), kilépett főhadnagy, 1848-ban segédtsízt a hadügyminisztériumban, vezérkari tsízt a feldunai hadtestnél, majd a feldunai hadseregnél, honvéd ezredes, hadügyi államtítkár, emigrál.
92. Stuller Ferenc (1806–1874), Kossuth Lajos elnöki titkára, várfogságra ítéltek.

A szöveget szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Pelyach István